Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

https://doi.org/10.24271/garmian.2023.10405

ڕاڤەکردنی هۆکارە سایکۆ- زمانییەکان لە دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگیدا

ئاڤێستا کەمال مەحموود ١، باخان سەرحەد عەبدولڕەحمان ٢

١. بەشی زمانی کوردی، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، هەرێمی کوردستانی عێراق

٢. بەشی زمانی کوردی، کۆلێژی پەروەردە، زانکۆی گەرمیان، هەرێمی کوردستانی عێراق

پوختە:

ئەم لێکۆڵینەوەیە بەشێکە لە پێداویستییەکانی تێزی دکتۆرا بە ناونیشانی (ڕاڤەکردنی هۆکارە سایکۆ- زمانییەکان لە دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگیدا)، ئەم لێکۆڵینەوەیە لە بواری زانستی زمانی دەروونیدایە و هەوڵێکە بۆ ڕاڤەکردن و لێکدانەوەی پرۆسەی دەستپێداگەیشتن، کە میکانیزمێکی گرنگە لە پرۆسە سایکۆ- زمانییەکانی (بەرهەمێنان و پەیپێبردن و تێگەیشتنی زمان)دا، بە بێ دەستپێداگەیشتن بە نواندنە فەرهەنگییەکان و بەردەستبوونی زانیارییەکانی پەیوەست بە وشەکان پرۆسەکانی بەرهەمهێنانی ئاخاوتن، پەیپێبردن و تێگەیشتنی زمان سەرکەوتوونابێت، هەروەها خستنەڕووی هۆکارە کارتێکەرەکانی وەکو فرەپاتبوونەوەی وشە، تەمەنی وەرگرتنی وشە، سەرنجدان، زانیاریە فۆنۆلۆجییەکان، ئاڵۆزی مۆرفۆلۆجی، دەوروبەری سینتاکسی و ڕێخۆشکردنی فەرهەنگی، کە ڕۆڵی گرنگیان هەیە لەسەر وردی و خێرایی دەستپێداگەیشتن یان ئەگەری سەرکەوتن لە دەستپێداگەیشتن بە وشەی ئامانج، کۆمەڵێک ستراتیج لە ئەگەری بێتوانایی لە وەرگرتنەوەی وشەی ئامانج و زانیارییەکانی پەیوەست پێیەوە خراوەتەڕوو، بۆ پڕکردنەوەی کەلێن لە زانیارییە فەرهەنگییەکان، بە گرتنەبەری ئەم ستراتیجیانە وەکو شوێنگرەوە بۆ وشەی ئامانج ئاخێوەر ڕەوتی گفتوگۆکەی دەپارێزێت و لە وەستانی نائاسایی دووردەکەوێتەوە، دەتوانێت تێگەیشتنێکی ڕوون لەو چەمکەی، کە هەوڵی گەیاندنی دەدات، دابینبکات.

کەرەستەی لێکۆڵینەوەکە: دیالێکتی کرمانجی ناوەڕاستی زمانی کوردی بەکارهێنراوە.

ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە: ڕێبازی پەسنی شیکاری پەیڕەوکراوە.

Article Info

Received: October,2023

Revised: October,2023

Accepted: December,2023

Keywords

دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی، لەبیرچوونەوە، ڕێخۆشکردنی فەرهەنگی، ئاڵۆزی مۆرفۆلۆجی

Corresponding Author

bakhan.sarhad@garmian.edu.krd

پێشەکی:

دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی ئەو پرۆسەیە، کە تێیدا پەیکاڵبوون لە نێوان زانیارییە هەستی و فەرهەنگییەکان دیتەئاراوە، بە پەیکاڵبوونیان زانیارییە فەرهەنگییەکانی پەیوەست بەو وشەیە وەکو (زانیاری فۆنۆلۆجی، ئۆرسۆگرافی، مۆرفۆلۆجی، سینتاکس و سیمانتیک) لەبەردەستدەبن. کاتێک تاک ڕووبەڕووی وشەیەک یان چەمکێکی ئاشنا دەبێتەوە، دەستپێداگەیشتن بە نواندنە فەرهەنگییەکەی ڕوودەدات، هەر وشەیەک، کە ئاخێوەرانی زمانێک دەیزانن نواندنێکی ئاوەزی ئەو وشەیە لە فەرهەنگی ئاوەزی ئاخێوەرەکەدا هەڵگیراوە. دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی میکانیزمێکی گرنگە لە پرۆسەکانی بەرهەمهێنان، پەیپێبردن و تێگەیشتنی زماندا، تاک دەبێت لە بەرهەمهێنان، پەیپێبردن و تێگەیشتنی زماندا، چ ئاخاوتن بێت یان نووسین، نواندنی فەرهەنگی وشەکانی لەبەردەستبێت.

لە پەیپێبردن و تێگەیشتنی زماندا سەرەتا بە بیستن یان بینینی تێکردەیەک دەستپێدەکات، بە هاتنی تێکردەکە پەیکاڵبوون لە نێوان زانیارییە (بینراو و بیستراوەکە) و نواندنە ئاوەزییەکە دیتەئاراوە و دەستپێداگەیشتن بە زانیارییەکانی پەیوەست بە یەکە زمانییەکە وەکو (فۆنۆلۆجی، ئۆرسۆگرافی، مۆرفۆلۆجی، سینتاکس و سیمانتیک) ڕوودەدات، ئەم زانیارییانە

بەکاردەهێنرێت بۆ تێگەیشتن و لێکدانەوەی تێکردەکە. لەبەرهەمهێنانی زماندا دەستپێداگەیشتن بە وشە ئاوەزییەکان و سیما زمانییەکانیان پێویستە، تا تاک بتوانێت بە سەرکەوتووی ئاخاوتنەکە بەرهەمبهێنێت، لەم کردەیەدا دەستپێداگەیشتن بۆ سیما زمانییەکان لە بەرز- نزم دەبێت، واتە لە سیمانتیکەوە بۆ فۆنۆلۆجی بەپێچەوانەی پرۆسەی تێگەیشتن، کە لە نزم- بەرزە، واتە لە فۆنۆلۆجییەوە بۆ سیمانتیکە.

خێرایی و وردی لە دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی کاریگەری لەسەر توانستی ئاخێوەر لە بەرهەمهێنان، پەیپێبردن و تێگەیشتنی زمان هەیە، ئەم وردی و خێراییە لە دەستپێداگەیشتن لە نێوان تاکەکاندا جیاوازە و لە ژێر کاریگەری هۆکارەکانی وەکو (فرەپاتبوونەوەی وشە، تەمەنی وەرگرتنی وشە، سەرنجدان، زانیارییە فۆنۆلۆجییەکان، ئاڵۆزی مۆرفۆلۆجی، دەوروبەری سینتاکسی و ڕێخۆشکردنی فەرهەنگی) دەگۆڕێت. پرسیاری گرنگی ئەم لێکۆڵینەوەیە ئەوەیە، ئەم هۆکارانە چۆن دەتوانن کاریگەرییان لەسەر ئەگەری سەرکەوتن لە پرۆسەی دەستپێداگەیشتن بە وشەی ئامانج هەبێت؟

ئەو ستراتیجییانە چین لە ئەگەری سەرنەکەوتن لە پرۆسەی دەستپێداگەیشتن بە وشەی ئامانج دەگیرێنەبەر؟

١) هۆکارە کارتێکەرەکانی دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی

کۆمەڵێک هۆکاری جۆراوجۆر کاریگەرییان لەسەر ئەگەری سەرکەوتن لە دەستپێداگەیشتن بە وشەیەکی دیاریکراودا دەبێت، کاریگەرێتی هۆکارە جۆراوجۆرەکان لەسەر دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی دەکرێت جیاوازبێت بە پێی ئەو بارودۆخ و ئەرکە تایبەتەی کە لەبەردەستدایە، گرنگترینیان:

١/١) فرەپاتبوونەوەی وشە

فرەپاتبوونەوەی وشە کاریگەرێتی لەسەر زۆرێک لە قۆناغەکانی بەپرۆسەدابردنی فەرهەنگیدا دەردەکەوێت و یەکێک لە بەهێزترین ئەو هۆکارانەیە، کە کاریگەرییەکەی پێشبینیدەکرێت لەسەر خێرایی دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی. لە پرۆسەی دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگیدا وشە فرەپاتبووەکان بە بەراورد بە وشە کەمبەکارهاتووەکان بە خێرایی زیاتر لەبەردەستدەبن، واتە دەستپێداگەیشتن خێراتر و وردتر ڕوودەدات بۆ وشە زۆر بەکاهاتووەکان. هەریەک لە Forster و Chambers (1973)، Whale (1978)، Marslen-Wilson (1987) لە لێکۆڵینەوەکانیاندا کاریگەرێتی فرەپاتبوونەوەی وشەیان لەسەر خێرایی دەستپێداگەیشتن پشتڕاستکردۆتەوە. ئەم کاریگەرێتییە بە پێی تەمەنە جیاوازەکان ناگۆڕێت، لە گشت تەمەنەکان بەکارهێنەرانی زمانێک دەستپێداگەیشتنیان بۆ وشە فرەپاتبووەکان زیاترە بە بەراورد بەو وشانەی کەمتر لە زمانەکەدا باون (Newman&German,2002: 286). نەک تەنها فرەپاتبوونەوەی خودی وشەکان ڕۆڵدەبینن لە خێرایی و وردیی دەستپێداگەیشتن، بەڵکو ڕێژەی بەکارهێنانی وشە هاوسێکانی وشەی ئامانج کاریگەری لەسەر دەستپێداگەیشتنی وشە ئامانجدارەکە دەبێت. Segui و Grainger (1990) لە لێکۆڵینەوەیەکیاندا گەیشتنە ئەو ئەنجامەی، کە بە شێوەیەکی پێرەوبەندانە دەستپێداگەیشتن بە وشە دەکەوێتە ژێر کاریگەری ڕێژەی بەکارهێنانی وشە هاوسێکانی، وشەیەکی کەمبەکارهاتوو وا دەخوازێت وشە هاوسێکانی ڕێژەی بەکارهێنانیان بەرز بێت، بەو واتایەی ئەگەر وشە هاوسێکان زیاتر بەکاربهێنرێن وا دەکات وشەی ئامانج هێواشتر پەرسڤبدرێتەوە. دەربارەی ئەم بۆچوونە ئاراستەی جیاواز هەیە و باس لەوە دەکرێت بە پێی پرۆسە جیاوازەکان وشە هاوسێکان کاریگەرێتی جیاوازییان دەبێت، ئەم کاریگەرییە دەکرێت ڕێگریکەربێت یان ئاسانکار.

خێرایی دەستپێداگەیشتن بە وشە ناسادەکان تەنها پەیوەست نییە بە فرەپاتبوونەوەی خودی وشە ناسادەکە، بەڵکو لە ژێر کاریگەری ڕێژەی بەکارهێنانی پێکهاتە مۆرفێمە پێکهێنەرەکانیدایە. فرەپاتبوونەوەی مۆرفێمێکی بنکە، کە لە دروستەی وشەی ناسادەی تردا بەشداردەبێت، بۆ نموونە مۆرفێمی (نووس) لە دروستەی وشەکانی (نووسەر، نووسراو، پێنووس، تیانووس، ڕێنووس، نووسیار و ......) بەشداردەبێت، ئەمەش وا دەکات ڕێژەی بەکارهێنانی بەرزبێت و دەستپێداگەیشتن بەو وشانەی، کە لە دروستەکەیاندا بەشداره ئاسانتربکات. لە لێکۆڵینەوەکانی Taft (1979)، Caramazza و Burani (1987)، Cole، Beauvillain و Segui (1989) ئەم تێڕوانینەیان پشتڕاستکردۆتەوە، کە فرەپاتبوونەوەی مۆرفێمی بنکەی وشە ناسادەکە ڕۆڵدەبینێت لە دەستپێداگەیشتنی وشە ناسادەکە. بەو واتایەی فرەپاتبوونەوەی مۆرفێمی بنکە هۆکاری دەستپێداگەیشتنە بە خانەوادەی مۆرفۆلۆجی (Morphology Family) پەیوەست بەو مۆرفێمی بنکەیە، فرەپاتبوونەوەی (نووس) هۆکاری دەستپێداگەیشتنە بە وشەکانی (نووسەر، نووسراو، پێنووس و ....)

کاریگەری فرەپاتبوونەوە لەسەر وردی خێرایی دەستپێداگەیشتن پێشبینییەکی سەرەکییە بۆ مۆدێلەکانی گەڕان و چالاککردن، لە مۆدێلی گەڕاندا دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی لە ڕێگەی کاوێرە جیاوازەکانەوە، کە لەسەر بنەمای لێکچوونی فۆرمی وشەکان پۆلێندەکرێن، بەجێدەهێنرێت، لە بەدەستهێنانەوەی یەکە فەرهەنگییەکان لە کاوێرەکان کاریگەری ڕێژەی بەکارهێنان لێکەوتەیەکی سروشتی هەیە، یەکەکانی فەرهەنگی بە پێی ڕێژەی بەکارهێنان لە فایلی فەرهەنگیدا ڕێکدەخرێن، لە هەر گەڕانێکدا یەکە فرەبەکارهاتووەکان خێراتر لەبەردەستدەبن.

مۆدێلەکانی چالاککردن کاریگەری فرەپاتبوونەوە پشتڕاستدەکەنەوە وەکو مۆدێلی لۆگۆگن و مۆدێلی تۆڕ، مۆدێلی لۆگۆگن جەختدەکاتەوە، کە لۆگۆگنی وشە فرەبەکارهاتووەکان وروژاندنی کەمتریان پێویستە بۆ چالاککردن بەراورد بەو وشانەی ئاستی بەکارهێنانیان نزمە. لە مۆدێلی تۆڕدا میکانیزمەکە هاوشێوەیە و وشە زۆربەکارهاتووەکان زۆر بەهێزتر چالاکدەبن بەراورد بە وشە کەمبەکارهاتووەکان (Yelland,1994: 7). بۆ نموونە، بە بینینی ڕستەیەکی وەکو (ئەو .... دەخوات) دەستپێداگەیشتن بە وشەکانی (نان، سەوزە و میوە) زۆر خێراترە بە بەراورد بە دەستپێداگەیشتن بە وشەی (تەڵاق)، بۆ دەستپێداگەیشتن بە وشەی (تەڵاق) زانیاریی زیاتر پێویستە، دەبێت بزانرێت بکەری ڕستەکە ڕەگەزی نێرە یان مێ، خێزاندارە یان سەڵت، تا بتوانرێت دەستپێداگەیشتن بۆ وشەی (تەڵاق) ڕووبدات.

٢/١) تەمەنی وەرگرتنی وشە

کاریگەرێتی تەمەنی وەرگرتنی وشە لە زمانی یەکەم و زمانی بیانیدا لە هۆکارە گرنگەکانە، کە ڕۆڵی لە بەپرۆسەدابردنی فەرهەنگیدا هەیە. فەرهەنگی ئاوەزی سروشتێکی نوێبوونەوەی هەیە و گۆڕانی بەسەردا دێت، بەکارهێنەرانی زمانێک بە بەردەوامی وشەی نوێ بۆ فەرهەنگەکەیان زیاددەکەن و ژمارەیەک لە وشە فەرهەنگییەکانیان وندەبن. وشەکانی فەرهەنگی ئاوەزی لە قۆناغە جیاوازەکانی تەمەندا وەرگیراوە، بەشێکیان لە تەمەنێکی کەمتردا وەرگیراون بەراورد بە وشەکانی تر. تەمەنی وەرگرتنی وشە کاریگەری لەسەر خێرایی و وردی لە دەستپێداگەیشتن بە وشەکان دەبێت، ڕێژەی کاریگەری ئەم هۆکارەش زیاتر لە کەسانی پێگەیشتوو و بەتەمەندا بەدیدەکرێت، لە تەمەنی منداڵیدا کاریگەرییەکی ئەوتۆ نابینرێت. ئەو وشانەی لە تەمەنێکی کەمتردا وەرگیراون بەراورد بەو وشانەی لەم دواتردا فێربوون دەستپێداگەیشتنیان ئاسانترە (Newman&German,2002: 309). هەندێک لە لێکۆڵینەوەکان کاریگەری تەمەنی وەرگرتنی وشە تێکەڵدەکەن. Newman و German (2002) ئەوەیان سەلماند، کە هەریەک لەم دوو هۆکارە جودان و بە شێوازی جیاواز کاردەکەن، فرەپاتبوونەوە لە هەموو تەمەنە جیاوازەکاندا کاریگەرییەکەی دەبینرێت، بەڵام کاریگەرێتی تەمەنی وەرگرتن زیاتر لە کەسانی پێگەیشتوو و بەتەمەندا بەدیدەکرێت، لە تەمەنی منداڵیدا کاریگەرییەکی ئەوتۆ نابینرێت، ئەو وشانەی تاک لە تەمەنێکی بچووکتردا فێرببوون بەبێ لەبەرچاوگرتنی ڕێژەی بەکارهێنان ئاسانتر وەریدەگرنەوە بەراورد بەو وشانەی لە تەمەنێکی گەورەتردا فێرببوون. ئەو وشانەی، کە پێشتر فێربوون، دەتوانرێت نواندنی بەهێزتری لە تۆڕەکەدا هەبێت، ئەو وشانەی درەنگتر فێربوون تەنها بە شێوەیەک دەتوانێت نواندنێکی بەهێزی هەبێت، کە ڕێژەی بەکارهێنانی بەرز بێت (پورمحد،١٣٩٩: ١٠٤).

Ellis و Lambon ralph (2002) لەبارەی ئەم هۆکارەوە پێیانوایە، ئەو وشانەی زووتر فێردەبن، کاتێکی زیاتری لەبەردەستە، بۆئەوەی لە تۆڕی دەماریدا بچەسپێت، ئەمەش وا دەکات ئاسانتر وەربگیرێتەوە، ئەو وشانەی درەنگتر فێربوون کاتێکی کەمتریان هەیە، تا تێکەڵ بە تۆڕەکە ببن، ئەمەش وەرگرتنەوەیان قورستردەکات، Brysbaert و هاوکارانی (2000) لەم بارەیەوە باس لەوە دەکەن، کاتێک وشەکان فێردەبین لە تۆڕێکی سیمانتیکی بنیاتدەنرێن و واتای وشە تازەبەدەستهاتووەکان لەسەر وشە وەرگیراوەکانی پێشتر بنیاتدەنرێن، بەمەش ئەو وشانەی پێشتر هەڵگیراون پێگەیەکی ناوەندیتر لە تۆڕەکەدا بگرن، ئەم هۆکارەش کاریگەرێتی لە بەپرۆسەدابردن و دەستپێداگەیشتن دەبێت (Menenti&Burani,2007: 653). هەروەها بە هەڵکشانی تەمەن تاک ڕووبەڕووی کەمبوونەوەی (نیرۆنەکانی مێشک، مادده کیمیاوییەکانی مێشک، خێرایی بەپرۆسەدابردنی زانیاریی و سەرنجدان، هەموو ئەمانە وا دەکەن ئەو وشانەی لە تەمەنی گەورەتردا فێربوون دەستپێداگەیشتنیان قورستربێت، دەتوانرێت بە ڕاهێنان توانای دەستپێداگەیشتن لە تەمەنە جیاوازەکاندا باشتربکرێت، بەتایبەتی لە کەسانی سەروو پەنجاساڵ، کە لە هەڵگرتن و بەدەستهێنانەوەی زانیاریی ڕووبەڕووی گرفت دەبنەوە.

٣/١) سەرنجدان/ ئاگالێبوون Attention

سەرنجدان کۆمەڵە کردەیەکە، کە لە هزری تاکدا ڕوودەدات بە مەبەستی بەدیهێنانی کردەیەکی جوڵەیی یان درکپێکردن و بەدەستهێنانی کۆزانیاریی و سێ کردە لەخۆدەگرێت: تیشکۆخستنەسەر/جەختکردن، هەڵاوێرکردن و دەستبەسەرداگرتن/جڵەوگرتن.

میکانیزمی هەڵاوێرکردن دەستدەگرێت بەسەر سەرنجداندا، چونکە هۆکاری پاڵاوتنی زانیارییە لە سەرجەم ئەو ژاوەژاو و زانیارییە زۆرانەی، کە لە دەوروبەری زانیارییە خوازراوەکە هەن و ئەم هەڵاوێرکرنەش پشت بە تایبەتمەندییە فیزیاییەکانی (چڕی و ڕوونی) و (مەودا/بڕ) ی زانیارییەکان دەبەستێت، دواتر ئەمانیش دەبنە هۆکاری دیاریکردنی بڕی ئەو زانیاریانەی ڕێگەپێدراون، کە ڕێگەپێدراون بگەنە ئاگایی تاک، سەرنجدان بەستراوەتەوە بە ئاگاوە لە ڕێگەی کۆمەڵێک وروژێنەر و وەڵامدانەوە و ئەم پەیوەندییانەش دواتر ڕەفتار دروستدەکەن، ئەمەش بە پشتبەستن بەو پاشخانانە زانیارییانەی هەیە بەراورد بە کۆزانیارییە کۆنەکان (ثناء عبدالودود عبدالحافظ،٢٠١٦: ١٧). ئەندامە هەستییەکانی مرۆڤ لە هەر ساتێکدا ڕووبەڕووی بڕێکی زۆر لە زانیاریی لە ژینگەی دەوروبەر

دەبێتەوەك گرنگیدانی تاک بۆ زانیارییەکان لەسەر بنەمای ئەرکەکەیەتی، بەشێکی کەمی زانیارییە دەوروبەرییەکان پەیوەندیدارە بە ئەرکەکەیەوە، بەشێکی زۆری ناپەیوەندیدارە، ئەندامە هەستییەکان و مێشک لە ڕێگەی سەرنجدانەوە زانیارییە دەوروبەرییەکان دادەبێژن و دەیپاڵێون، تەنها ڕێگە بە چوونەژوورەوەی زانیارییە پەیوەندیدارەکان دەدرێت و زانیارییە ناپەیوەندیدارەکان وەلادەنرێن (آتکینسون و همکاران،١٣٩١:١٣١).

پرۆسە زنجیرەییەکان ئەوانەی لە بەرز- نزم و نزم- بەرز لە ناوچەوانە پلدا ئەنجامدەدرێن، یەکەمیان هەستیاردەبێت بۆ بزوێنەرەکان و دووەمیشیان ئاراستەکاری هەستیارەکانە و سەرنجدان بەهۆی هەردووکیانەوە دەبێت و هاوسەنگی لە نێوانیاندا دەکرێت بۆ هێنانەوەی کۆزانیاریی یەکسان، گەر گرفتی نایەکسانی هەبێت لە نێوانیاندا ئەوا جۆری مامەڵەکردنەکە دەچێتە سەر ئەو بیرەوەرییانەی، کە زۆرترین بەرکەوتن و وەڵامدانەوەی دەبێت، بەمەش جەختکردن (تیشکۆخستنەسەر) و گرنگیپێدان و گۆڕینی ئاراستەی سەرنجدان و دەستبەسەرداگرتن بەسەر سەرنجدان و لەدەستدەدرێت. جڵەوگرتنی سەرنجدان و تێکەڵاوبوونی کۆزانیاریی پەیوەندییەکی پێچەوانەییە بۆ نموونە کاتێک دەبێت تاک جڵەوی سەرنجدانی لەسەر بابەتێک بێت، گەر نەتوانێت جڵەوگیری تێکەڵاوبوونی کۆزانیارییەکانی خۆی بکات بەهۆی دڵەڕاوکێوە ئەو کاتە سەرکەوتوونابێت لە بەدەستهێنانی زانیاریی [هەرچەندە هەندێکجار پێویستە ئەم پرۆسەیە بکرێت، بەڵام بەبێ دڵەڕاوکێ ئەویش بەهۆی تێکەڵاوکردنی کۆزانیارییەکانی خۆی بۆ ئەو بابەتانەی دەیەوێت سەرنجی لەسەر بێت بە مەبەستی زیاتر تێگەیشتن و ناسینەوەی] (ثناء عبدالودود عبدالحافظ،٢٠١٦: ١٨).

سەرنجدان، کۆکردنەوەی ئاگاییانەی بڕێکی سنووردار لە وروژێنەرە، ڕۆڵی کارایی سەرنجدان پاراستنی مێشکە و یارمەتی فلتەرکردنی زانیارییە هاتووەکانی جیهانی دەرەوە دەدات بۆ ڕێگریکردن لە هاتنەناوەی ڕێژەیەکی زۆری زانیاریی، بەبێ پرۆسەی فلتەرکردن مێشک لەناودەچێت، هەربۆیە سەرنجدان هۆکارێکی گرنگە لە بەکۆدکردن و بەپرۆسەدابردنی زانیارییە زمانییەکان، بۆئەوەی وشەکان لە یادگەدا بەکۆدبکرێن، سەرەتا پێویستە سەرنجبدرێن، ئەو زانیارییانەی سەرنجدەدرێن لە یادگەی درێژخایەندا دەمێننەوە. پرۆسەی بەکۆدکردن لە یادگەدا لە سەرنجدانی زانیارییەکان دەستپێدەکات، ئەگەر لە کاتی بەکۆدکردندا سەرنج نەخرێتە سەر زانیارییەکان لاوازی شوێنپێ لە یادگەدا دێتەئاراوە. تیۆرەکانی سەرنجدان پێشنیازدەکەن، کە کۆمەڵەیەکی سنووردار لە وروژێنەرەکان بە تەواوی و کارایی بەپرۆسەدادەبرێن و وروژێنەرە سەرنجنەدراوەکان لە ئاستێکی قوڵتر بەپرۆسەدادەبرێن، کە بە پرۆسەی پێش سەرنجدان ناسراوە (Dupoux et al,2003: 172) ئەگەر وشەکان بە شێوەیەکی قووڵ بەکۆدنەکرێن ئاسانتر لەبیردەکرێن و دەستپێداگەیشتنیان سەختدەبێت.

٤/١) زانیارییە فۆنۆلۆجییەکان

لە دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی کاریگەرێتی زانیاریی فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاکس و سیمانتیک بەدیدەکرێت، هۆکارەکانی بەرز-نزم و نزم-بەرز کاریگەرییان لەسەر دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی دەبێت، دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی بەشێکی بە هاریکاری ناسینەوەی فۆنێمی پێکهێنەری وشەکان و بەشێکی تری بە یاریدەی دەوروبەری وشەکان بەجێدەهێنرێت. زانیارییە فۆنۆلۆجییەکانی وشەیەک (پێکهاتەی دەنگی، لێکچوونی فۆنۆلۆجی وشەکە لەگەڵ وشەکانی تر، ژمارە و چەندێتی (کورت و درێژی) برگە و هێز) دەتوانن کاریگەرییان هەبێت لەسەر وردی و خێرایی لە دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی. لە مۆدێلەکانی گەڕان و چالاککردن گریمانەدەکرێت، زانیارییە فۆنۆلۆجییەکان کاریگەرییان لەسەر قۆناغی چالاککردن و هەڵاوێرکردن لە دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی هەیە بەپشتبەستن بە زانیاریی فۆنۆلۆجی بەربژێرە ناپەیوەستەکان وەلادەنرێت و چالاکبوونیان کەمدەبێتەوە.

یەکێک لە زانیارییە فۆنۆلۆجییەکان بەکارهێنانی فۆنێمییە، بەکارهێنانی فۆنێمی ڕێژەی بەکارهێنانی دەنگێکی دیاریکراوە لە زمانێکدا، کە دەتوانرێت کاریگەرێتی لەسەر وردی و خێرایی دەستپێداگەیشتن بەدیبکرێت. ئەو فۆنێمانەی لە زمانێکدا زیاتر دەردەکەون خێراتر و ئاسانتر بەپرۆسەدادەبرێن و لە فەرهەنگی ئاوەزیدا دەناسرێنەوە بە بەراورد بە فۆنێمەکانی تر. بۆ نموونە لە زمانی کوردیدا فۆنێمی /d/ و /r/ زیاتر لە فۆنێمی /ħ/ و /ɣ/ بەکاردێت، بەرزی ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی /d/ و /r/ وا دەکات مێشک کارامەتربێت لە بەپرۆسەدابردنیان و وشەکان لەگەڵ فۆنێمە فرەپاتبووەکان خێراتر دەناسرێتەوە بەراورد بە وشە لەگەڵ فۆنێمی کەمبەکارهاتوو.

لێکچوونی فۆنێمی زانیارییەکی تری فۆنۆلۆجییە، وشەکان لە فەرهەنگی ئاوەزیدا لەسەر بنەمای لێکچوونی فۆنۆلۆجی لە یەک تۆڕدا هەڵگیراون، وشەکانی ناو تۆڕێک لە پرۆسەی دەستپێداگەیشتن کێبڕکێ لەگەڵ یەکتردەکەن، تۆڕەکان لە ڕووی فراوانییەوە جیاوازن لەگەڵ یەکتر، جیاوازی لە فراوانی هاوسێکانی وشەیەک کاریگەری لەسەر دەستپێداگەیشتنی ئەو وشەیە دەبێت، بە جۆرێک ئەو وشانەی تۆڕەکانیان فراوانترە کات و وزەی زیاتری پێویستە بۆ وەرگرتنەوە. وشەکان تەنها لە ڕووی ژمارەوە ناکەونە ژێر کاریگەری وشە هاوسێکانی تریان، بەڵکو ڕێژەی بەکارهێنانی ئەو هاوسێیانە ڕۆڵدەبینن، ئەگەر

وشە هاوسێکانی وشەی ئامانج زیاتر بەکاربهێنرێت، وشەی ئامانج بە هێواشی پەرسڤەدرێتەوە (پورمحد،١٣٩٩: ١٠٩).

ژمارەی برگەکان زانیارییەکی تری فۆنۆلۆجییە، کە ڕۆڵی لە دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی دەبێت، ئەو وشانەی ژمارەی برگەکانیان زیاترە بەراورد بەو وشانەی ژمارەی برگەکانیان کەمترە کاتێکی زیاتری پێویستە بۆ وەرگرتنەوە، بۆ نموونە، دەستپێداگەیشتن بە وشەی (مینا)، کە لە دوو برگە پێکهاتووە، ئاسانترە لە دەستپێداگەیشتن بە وشەی (ڕێحانە)، کە لە سێ برگە پێکهاتووە، هەروەها ئەو وشانەی برگە پێکهێنەرەکانیان لە کەمترین فۆنێم و سەگمێنت دروستبوون، بەخێرایی وەردەگیرێنەوە بەراورد بەو وشانەی برگە پێکهێنەرەکانیان درێژترن (بڕوانە: ئاڤێستا کەمال مەحموود، ٢٠١٢: ٣١٠).

هۆکارێکی تری فۆنۆلۆجی پەیوەندی بە شێوازی هێزی وشەکانەوە هەیە، هەر زمانێک دەستەیەک یاسای فۆنۆلۆجی تایبەت بەخۆی هەیە، کە شوێنی هێز دیاریدەکات، ئەو وشانەی کە شێوازی هێزی پێشبینیکراویان هەیە (ئەو وشانەی یاسا ئاساییەکانی دانانی هێز پەیڕەودەکەن) دەستپێداگەیشتنیان ئاسانترە (Newman&German,2002: 289). شێوازەکانی هێزی پێشبینیکراو وا دەکات گوێگر ئاسانتر پێشبینی وشەکە بکات و خێراتر وەریبگرێتەوە. هەر زمانێک دەستەیەک یاسای فۆنۆلۆجی تایبەت بەخۆی هەیە، کە شوێنی هێز لە سەر وشەکانی زمانەکە دەستنیشاندەکرێت، لە زمانی کوردیدا بە گشتی هێز جێکەوتەیەکی چەسپاوی هەیە و دەکەوێتە سەر برگەی کۆتایی وشە سادە فەرهەنگییەکان، لە هەندێ وشەی ناوێزەدا نەبێت هێز دەکەوێتە سەر برگەی یەکەم، وەکو (چونکە، بەڵام، هێشتا) (وریا عومەر ئەمین،٢٠١١: ١٤٦). بە گۆڕینی شوێنی هێز لە برگەیەکەوە بۆ برگەیەکی تری وشەکان، وشەکان دەشێوێن و تێکدەچن و دەکرێت بەکارهێنەرانی زمانەکە نەیناسێتەوە یان دەستپێداگەیشتنی کات و وزەی زۆری پێویستە و سەختتر دەبێت، بۆ نموونە، وشەی (برنج) یان (پێنج) بە گۆڕینی شوێنی هێز، دەکرێت وا بکات دەستپێداگەیشتن ڕوونەدات یان کاتی زیاتر پێویست بێت بۆ دەستپێداگەیشتن.

٥/١) ئاڵۆزی مۆرفۆلۆجی Morphology Complexity

ئاڵۆزی مۆرفۆلۆجی، پلەی ئاڵۆزی پێکهاتەی ناوەوەی وشەیە، کاریگەرییەکانی ئاڵۆزی مۆرفۆلۆجی لە سەر دەستپێداگەیشتن بە سیستەمی فەرهەنگی لە زانستی زمانی دەروونیدا بە فراوانی لێکۆڵینەوەی لێکراوە. زمانەکان لە پلەی ئاڵۆزی مۆرفۆلۆجیدا جۆراوجۆرن، زمانەکانی چینی و ڤێتنامی سیستەمێکی مۆرفۆلۆجی سادەیان هەیە، وشەکانیان زیاتر لە یەک مۆرفێم پێکدێت، لە بەرانبەردا زمانەکانی عەرەبی و تورکی سیستەمی مۆرفۆلۆجییان ئاڵۆزە و وشەکانیان لە مۆرفێمێک زیاتر پێکهاتوون (بڕوانە: محەمەد مەعروف فەتاح،٢٠١٠: ٢٥-٧٢)، ئەو مۆرفێمانە زانیاری واتایی و ڕێزمانی جۆراوجۆر لەخۆدەگرن. ئاڵۆزی مۆرفۆلۆجی زمانێک دەتوانێت کاریگەری لەسەر بەپرۆسەدابردن و فێربوون و بەکارهێنانی هەبێت، سیستەمی مۆرفۆلۆجی ئاڵۆز وا دەکات بەکارهێنەرانی زمانێک سەختتر دەستپێداگەیشتنیان بۆ وشەکانی فەرهەنگەکەی هەبێت و دەکرێت پەیوەندی نێوان واتایی وشەیەک و فۆرمەکەی ئاڵۆزتربێت، ئەمەش دەتوانێت دژواری لە دەستپێداگەیشتن بە فۆرمی وشەی گونجاو بە وردی و خێرایی بهێنێتەئاراوە، لە بەرانبەردا سیستەمی مۆرفۆلۆجی سادەتر وەرگرتن و دەستپێداگەیشتن و بەکارهێنانی ئاسانتردەبێت. لە زۆرێک لە زمانان پێکهاتەی وشەکان جیاوازن، لە مۆرفێمێک یان زیاتر پێکهاتوون، زمانی کوردی لەو زمانانەیە ناتوانێت بە تەنها بە ڕەگ و وشەی سادە پەیامی مەبەست دەربڕێت، بەشێک لە وشەکانی خاوەنی پێکهاتەی ناوەکییە و بۆ یەکەی وردتر کەرتدەکرێن، بۆنموونە وشەی (ئاگر) سادەیە و وشەی (ئاگردان) ناسادەیە و لە دوو مۆرفێم پێکدێت. پێکهاتەی وشەیەک دەتوانێت کاریگەری لەسەر خێرایی دەستپێداگەیشتن هەبێت، دەکرێت ئەو وشانەی پێکهاتەی مۆرفۆلۆجی ئاڵۆزییان هەیە بەراورد بەو وشانەی پێکهاتەی مۆرفۆلۆجییان سادەیە کاتی زیاتریان پێویستبێت بۆ بەپرۆسەدابردن و دەستپێداگەیشتنی مۆرفێمە پێکهێنەرەکانی وشەکە بۆ نموونە دەستپێداگەیشتن بە واتای وشەی (ئەزموون) ئاسانترە لە دەستپێداگەیشتن بە واتای وشەکانی (ئەزموونگە، ئەزموونکراو، ئەزموونکەر و ئەزموونکار)، بەمەش ئاڵۆزی مۆرفۆلۆجی دەتوانێت دەستپێداگەیشتن بە وشە ئامانجەکە هێواشبکاتەوە ئەمەش بە دوو هۆکار: ١- بەشێکی وشە ناسادەکان پێویستیان بە هەنگاوی بەپرۆسەدابردنی زیاترە بۆ شکاندنی مۆرفێمە پێکهێنەرەکانیان. ب- سەرچاوەی زانیاری زیاتریان پێویستە بۆ دەستپێداگەیشتن بە واتاکەی، بە نموونە بۆ وەرگرتنەوەی وشەی (ناخۆش) تاک پێویستە مۆرفێمی /نا-/، کە مۆرفێمی نەرێکردنە دەستنیشانبکات، واتاکەی لەگەڵ مۆرفێمی (خۆش) تێکەڵبکات، تا واتای وشە ئاڵۆزەکە بەدەستبهێنێت.

٦/١) دەوروبەری سینتاکسی

ئەو دەوروبەرە سینتاکسییەی وشەیەکی تێدا دەردەکەوێت کاریگەری لەسەر چالاککردنی وشەکان و دەستپێداگەیشتنیان دەبێت. کاتێک کاریگەرییەکانی دەوروبەر دەردەکەوێت، کە ئاستی چالاکبوونی وشەیەک لە ژێر کاریگەری ئەو دەوروبەرە سینتاکسییەدا بێت، کە تێیدا دەردەکەوێت. لە مۆدێلی گەڕاندا کاریگەرێتی سینتاکسی لە دەستپیداگەیشتنی فەرهەنگی

لەبەرچاوناگیرێت، ناوەرۆکی ڕستە دەکرێت لە ڕێگەی میکانیزمی دوای دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی کاریگەری هەبێت (پورمجد،١٣٩٩: ١٣١). بەو واتایەی دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی لەژێر کاریگەری هۆکارە سینتاکسییەکاندا نییە و ئەم هۆکارە بە کاریگەرییەکی پاش فەرهەنگی دادەنرێت. بە پێچەوانەی ئەم بۆچوونە ئامانجی سەرەکی لە پێشکەشکردنی بەشێک لە مۆدێلەکانی چالاککردن بەنموونە مۆدێلی (لۆگۆگن و کێبرگ و چالاککردنی پێکەوەیی) لێکۆڵینەوەیە لە کاریگەرییەکانی دەوروبەر لەسەر دەستپێداگەیشتن. دەوروبەری سینتاکسی دەتوانێت چالاککردنی بەربژێرەکان سنورداربکات و بەربژێرە ناپەیوەستەکان وەلابنێت و دەستپێداگەیشتنی وشەی ئامانج ئاسانتربکات، هەربۆیە ئەو وشانەی لە دەوروبەری گونجاو گۆدەکرێن ئاسانتر و بە کاتێکی کەمتر وەردەگیرێنەوە، تا سنوردارکردنی دەوروبەری کەمتربێت بەربژێرەکان زیاتردەبن و پرۆسەی دەستپێداگەیشتن هێواشتردەکەنەوە، سەرنجدەدەینە ئەم ڕستانە:

١- هاوڵاتیان پارە پاشەکەوتکراوەکانیان لە .... هەڵدەگرن.

٢- گەشتیاران بڕێکی زۆر لە پارەکانیان بۆ .... تەرخاندەکەن.

لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (بانک) زیاتر چالاکدەبێت، چونکە وشەی بانک بەهێزتر پەیوەندی بە چەمکی (پارە پاشەکەوتکراوەکان)ەوە هەیە، ئەمەش لە ژێر کاریگەر دەوروبەرە سینتاکسییەکەیدایە، کە ئاستی چالاکبوونی وشەی (بانک) زیاددەکات و دەستپێداگەیشتنی ئاسانتردەکات. لە ڕستەی دووەمدا، وشەی (گەشتکردن) زیاتر چالاکدەبێت و پەیوەندییەکی بەهێزی بەو دەوروبەرە سینتاکییەوە هەیە، گەر دەوروبەرە سینتاکسییەکە بە شێوەیەکی لاواز پەیوەست بێت بە وشەکەوە ئاستی چالاکبوونی وشەکە کەمدەبێتەوە و دەستپێداگەیشتنەکە هێواشتردەبێتەوە.

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی کاریگەرێتی دەوروبەری سینتاکسی باس لەوە دەکەین، کە دەوروبەری سینتاکسی بە چی شێوازێک دەتوانێت لەسەر دەستپێداگەیشتنی وشە لێڵەکان کاریگەری هەبێت؟ لەسەر بنەمای تێڕوانینی تیۆرییەکان دوو گریمانەی خراوەتەڕوو:

١- گریمانەی دەستپێداگەیشتنی گشتگیر exhaustive access hypothesis

لەسەر بنەمای تیۆری مۆدیۆلارێتی دەستپێداگەیشتن گشتگیرە و هەموو واتاکانی وشەیەکی لێڵ چالاکدەبن، ئەم چالاکبوونەش بەبێ لەبەرچاوگرتنی دەوروبەر ڕوودەدات، پاش چالاکبوونی سەرەتایی واتاکان، دەوروبەر ڕۆڵدەبینێت لە هەڵاوێرکردنی واتای خوازراو لە نێو واتا چالاککراوەکاندا (Yip&Zhai,2018: 1135). بە پێی ئەم گریمانە دەستپێداگەیشتن گشتگیرە، واتا ئەگەرییەکانی وشەیەک چالاکدەبن بەبێ ڕەچاوکردنی دەوروبەری سینتاکسی، ئەمەش وا دەکات هەڵاوێرکردن و دەستپێداگەیشتن بە واتای خوازراو هێواشتر و سەختتر بێت، بۆ نموونە وشەی (زمان) زیاتر لە واتایەکی هەیە، گوێگر پێش ئەوەی لەسەر واتا خوازراوەکە جێگیربێت، واتا ئەگەرییەکانی وشەکە (شێوەی ئاخاوتن، ئەو پارچە گۆشتەی لە دەمی مرۆڤدایە) چالاکدەکات و بەراوردیان دەکات، بەم شێوەیە دەستپێداگەیشتن بە واتای خوازراو کاتی زیاتری پێویستە و پرۆسەکە هێواشتر دەبێتەوە.

٢- گریمانەی پشت بە دەوروبەر

لەسەر بنەمای مۆدێلی چالاککردن interactive زانیارییەکانی ئاستی باڵاتر لە دەستپێداگەیشتنی زانیارییەکانی ئاستی نزمتر بەکاردەبرێن (لەداربنی،١٣٩٦: ٤٢). بە پێی ئەم گریمانەیە وشەکان لەژێر کاریگەری نواندنە واتاییەکانی ئاستی باڵاترن، ئەو وشانەی زیاتر لە واتایەکیان هەیە لەژێر کاریگەری دەوروبەری ئەو ڕستەیەی تێیدا دەرکەوتووە، تاکە واتایەک چالاکدەبێت، کە لەگەڵ دەوروبەرە سینتاکسییەکەدا دەگونجێت، بەمەش دەستپێداگەیشتن بە واتای گونجاو ئاسانتر و خێراتردەبێت بەراورد بەوەی هەموو واتای وشەکە چالاکبێت، بۆ نموونە، وشەی (گەورە) زیاتر لە واتایەک لەخۆدەگرێت وەکو (قەبارەی گەورە، بەتەمەن، ڕێزدار، پلەوپایە و باش)، بەڵام بەلەبەرچاوگرتنی دەوروبەرە سینتاکسییەکە ڕاستەوخۆ دەستپێداگەیشتن بۆ واتای خوازراو دەبێت، سەرنجدەدەینە وشەی (گەورە) لە چەند ڕستەیەکی جیاوازدا:

١- گەورە تیرۆریستێک دەستگیرکرا.

٢- دایک خاوەن دڵێکی گەورەیە.

٣- نەخۆشی ئەلزەهایمەر بەزۆری توشی کەسانی گەورە دەبێت.

لە هەریەک لەم ڕستانەدا بە لەبەرچاوگرتنی دەوروبەرە سینتاکسییەکە تاکە واتایەک بۆ وشەی (گەورە) چالاکدەبێت، لە ڕستەی یەکەمدا واتای (پلەوپایە)، لە ڕستەی دووەمدا واتای (باش)، لە ڕستەی سێیەمدا واتای (بەتەمەن) بۆ وشەی (گەورە) چالاکدەبێت. بە چالاکبوونی تاکە واتایەک بۆ وشەکە دەستپێداگەیشتن بە واتای خوازراو ئاسانتر و خێراتر دەبێت.

٧/١) ڕێخۆشکردنی فەرهەنگی

ڕێخۆشکردنی فەرهەنگی هۆکارێکی گرنگە لە دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی و بەپرۆسەدابردنی زمان، لە زانستی زمانی دەروونیدا بە شێوەیەکی فراوان لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە. لە ڕێخۆشکردنی فەرهەنگیدا دەستپێداگەیشتن لە خودی وشەکانەوە سەرچاوە ناگرێت، بەڵکو بەهۆی بێژەکردنی پێشوەختەی وشەیەک یان چەمکێکی پەیوەندیدار بە وشەی ئامانج، کە بە وشەی ڕێخۆشکەر ناودەبرێت،

دەستپێداگەیشتن دێتەئاراوە. ڕێخۆشکردن بڵاوبوونەوەی چالاکبوونی خودکارانەیە لە نێوان پێکهاتە هەڵگیراوەکان، کە پەیوەستن بە یەکترەوە و ئەم پەیوەندییانە لە ئاستە جیاوازەکاندا دەبینرێت وەکو ئاستی سیمانتیک، ئاستی سینتاکس، مۆرفۆلۆجی فۆنۆلۆجی. ڕێخۆشکەر پێش وشەی ئامانج پێشکەشدەکرێت، هەر کاریگەرییەکی لەسەر دەستپێداگەیشتن بە وشەی ئامانج وەک کەمکردنەوە یان زیادکردنی کاتی پێویست بۆ وەرگرتنەوەی پێیدەوترێت کاریگەریی ڕێخۆشکەر، ئەم کاریگەرییەش دەکرێت ئاسانکارییێت یان دەستێوەردان، ئەگەر دەستپێداگەیشتن بە وشەی ئامانج خێراتربکات بە کاریگەری ئاسانکاری ناودەبرێت، ئەگەر دەستپێداگەیشتنەکە دوابخات پێیدەوترێت کاریگەری دەستێوەردان (Farrell,2012: 207- 209)، کاریگەری ڕێخۆشکەر بە پێی پرۆسەکانی ئاخاوتن دەگۆڕێت، ڕێخۆشکەری فۆرمی ئاسانکاریدەکات لە دەستپێداگەیشتن بەوشەی ئامانج لە هەریەک لە پرۆسەکانی بەرهەمهێنان و تێگەیشتنی زماندا، واتە هەبوونی پەیوەندی فۆرمی لە نێوان وشەی ئامانج و ڕێخۆشکەردا دەستپێداگەیشتن ئاساندەکات، بۆ نموونە وشەی (هەڵدرین) پێش وشەی ئامانجی (هەڵفرین) پێشکەشبکرێت، ئاسانکاری لە دەستپێداگەیشتن بە وشەی ئامانج دێنێتەئاراوە، چونکە لە ڕووی فۆرمەوە لێکچوون لە نێوانیاندا هەیە، بەڵام ڕێخۆشکەری سیمانتیکی دەکرێت ئاسانکاریبکات یان ڕێگری لە دەستپێداگەیشتن، لە پرۆسەی تێگەیشتنی زماندا ڕیخۆشکەری سیمانتیکی ئاسانکاری و لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی زمانیدا ڕێگری لە دەستپێداگەیشتن دەکات، بەکارهێنەرانی زمان خێراتر دەستپێداگەیشتنیان بۆ وشەکان هەیە لە پرۆسەی تێگەیشتندا، کاتێک وشەیەکی پەیوەندیدار بە واتا لە پێشیانەوە بێت، وا دادەنرێت ئەم ئاسانکارییە لە ئەنجامی بڵاوبوونەوەی چالاکبوونە لە نێوان ئەو وشانەی سەربە یەک تۆڕی واتایین، لە بەرهەمهێنانی زماندا زۆرجار پەیوەندی واتایی کاریگەری دەستێوەردانی هەیە و وشەی ڕێخۆشکەر بەرهەمهێنانی وشەی ئامانج دوادەخات، ئەمەش دەتوانێت بەهۆی کێبڕکێ لە کاتی گەڕانی چەمکیدا بێت یان دەستێوەردان لە قۆناغی ئامادەکاری دەربڕیندا بێت (Dirani&Pylkkanen,2018: 2). واتە ڕێخۆشکەری سیمانتیکی کاریگەریی ڕێگری دەبێت لە بەرهەمهێناندا وا دەکات هەڵەی ئاخاوتن ڕووبدات یان کاتی پێویست بۆ وەرگرتنەوەی وشەی ئامانج درێژدەکاتەوە، بەڵام لە تێگەیشتندا کاریگەری ئاسانکاری و دەستپێداگەیشتنی وشەی ئامانج خێراتر و بەهێزتردەکات.

٢/ لەبیرچوونەوە Forgetting

لەبیرچوونەوە بەشێکە لە سروشتی مرۆڤ و پرۆسەیەکی سروشتی یادگەیە، لە ئاخاوتنی ڕۆژانە لەبیرچوونەوە لە بەکارهێنانی ئەو زانیارییانەی، کە پێشتر بەپرۆسەدابراون، ڕوودەدات. پێڕەوەکانی یادگە ڕێگە بە تاک دەدات بڕێکی زۆر زانیاریی بەکۆدبکەن و پەسمەندەیبکەن و لە کاتی پێویستدا دەستیان بەو زانیارییانە بگات، یان دەتوانن ئەوە دەسنیشانبکەن، کە زانیارییە خوازراوەکە نەزانراوە، یان بۆ ماوەیەکی کاتی ناتوانرێت بەبیربهێنرێتەوە. تاک لە توانایدایە دەستپێداگەیشتنی بۆ بڕێکی زۆر لەو زانیارییانە هەبێت، کە لە یادگەدا هەڵگیراون، دەکرێت هەندێک لەو زانیارییە هەڵگیراوانە بۆ ماوەیەکی کاتی بەدەستنەهێنرێنەوە، یان بە دەگمەن دەستیانپێبگات، یان هەر دەستیانپێینەگات. دەستپێدانەگەیشتنی تاک بە زانیارییە هەڵگیراوەکان بە "لەبیرچوونە" ناودەبرێت، لەبیرچوونەوە بێتوانایییە لە وەرگرتنەوەی زانیارییە هەڵگیراوەکانی یادگەی درێژخایەن، کە لە بارودۆخی پێشتردا توانراوە بەدەستبهێنرێتەوە (Tulving,1974:74).

لەبیرچوونەوە بۆ هەموو ئەو زانیارییانەی، کە لە ڕێگەی ئەندامە هەستییەکانی (بینین، بیستن، بەرکەوتن، بۆنکردن و چەشتن) وەرگیراون، ڕوودەدات، ئەم زانیارییانە لە ڕێگەی کۆئەندامی دەمارییەوە دەگات بە مێشک، زانیارییە زمانییەکانیش لەو زانیارییانەن، کە ڕووبەڕووی لەبیرچوونەوە دەبنەوە و لەبیرچوونەوە دەبێتە بەربەستێک لە وەرگرتنەوە و دەستپێداگەیشت پێیان. لەبیرچوونەوەی زانیارییە زمانییەکان لە پرۆسەی بەرهەمهێنان و تێگەیشتنی زماندا ڕوودەدات، کارامەییەکانی بەرهەمهێنان بەراورد بە کارامەییەکانی تێگەیشتن زیاتر ڕووبەڕووی لەبیرچوونەوە دەبنەوە، بەو هۆکارەی میکانیزمی دەستپێداگەیشتن و بەدەستهێنانەوەی زانیارییە زمانییەکان لە پرۆسەی بەرهەمهێناندا ئاڵۆزترە لە دەستپێداگەیشتن و ناسینەوەی زانیارییەکان لە پرۆسەی تێگەیشتندا. لەبیرچوونەوە لە بەکارهێنانی زماندا پەیوەندی بە وشەکانی زمان و زانیارییەکانی پەیوەست پێیانەوە هەیە، کە لە فەرهەنگی ئاوەزیدا هەڵگیراون. وشە کۆنکرێتییەکان (ئەو وشانەی کە پەیوەستن بەو شتومەکانەی لە ڕێگەی پێنج ئەندامە هەستییەکەوە هەستیانپێدەکرێت وەکو کتێب، مێز، پێنووس و ......) لە بەرانبەر وشە ئەبستراکتەکان (ئەو وشانەی بەرکەوتنیان لەگەڵ هیچ یەک لە ئەندامە هەستییەکان نییە وەکو (دادپەروەری، ڕاستگۆیی، سۆز و ....) خێراتر لە ئاوەزدا بەکۆددەکرێن و پەسمەندەدەکرێن، ئەمەش وا دەکات وشە ئەبستراکتەکان بەراورد بە وشە کۆنکرێتەکان زیاتر لەبیربچنەوە. لەسەر بنەمای بەکۆدکردنی دوانەیی (dual coding theory)ی (Pavio) دەستپێداگەیشتن و وەرگرتنەوە

لە ڕێگەی فۆڕمی دەنگی و وێنەیی دەبێت، وشە کۆنکرێتییەکان بە فۆڕمی دەنگی و وێنەیی بەکۆددەکرێن و وەردەگیرێنەوە لە بەرانبەردا وشە ئەبستراکتەکان تەنها لە ڕێگەی فۆڕمی دەنگییەوە بەکۆددەکرێن، بەهۆی نەبوونی فۆڕمی وێنەیی لە ئاوەزدا ئاستی نزمتریان بۆ دەستپێداگەیشتن هەیە (رحمتیان و همکاران،١٣٩١: ١٠٧).. ئەم تیۆرییە ئەوە دەخاتەڕوو، کە وشە کۆنکرێتییەکان بەراورد بە وشە ئەبستراکتەکان دەستپێداگەیشتنیان ئاسانتر و خێراترە، بەو هۆکارەی بە پرۆسەدابردنیان خێراترە.

١/٢) هۆکارەکانی لەبیرچوونەوە و بێتوانایی لە دەستپێداگەیشتنی زانیارییە هەڵگیراوەکان لە یادگەی درێژخایەندا

یادگەکان بەرپرسیارن لە بەکۆدکردن، پەسمەندەکردن و بەدەستهێنانەوەی ئەو زانیارییانەی لە ڕێگەی ئەندامە هەستییە جیاوازەکانەوە وەرگیراون، هەربۆیە هۆکاری لەبیرچوونەوەی ئەم زانیارییانە دەکرێت بە پێی بەشەکانی یادگە بگۆڕدرێن. یادگەی هەستی ماوەیەکی سنورداری هەیە و زانیارییەکانی بە خێرایی لەنێودەچن، گەر نەنێردرێن بۆ یادگەی کورتخایەن، سەرەڕایی ئەرکی گواستنەوە بەکارهێنەرانی زمان لە ڕێگەی یادگەی هەستی دەتوانن هەندێک زانیارییە بینراو و بیستراوەکان دەقاودەق وەک خۆی بهێننەوە، یادگەی هەستی شوێنپێی وروژێنەرە بینراو و بیستراوەکان هەڵدەگرێت، ئەوەندەی وروژێنەرەکە دەچێتە یادگەی هەستییەوە بە تێکرایی خێراییەکی زۆر پەیکاڵدەبێت بە تەرزی یادگەکە و دەشێت شوێنپێیەکی بینراو یان بیستراو تۆماربکات، شوێنپێی بینراو بۆ ماوەی (٠,٠٥) چرکە دەمێنێتەوە و شوێنپێی بیستراو بۆ ماوەی (٠,٢٥) چرکە دەمێنێتەوە (ئاڤێستا کەمال مەحموود،٢٠١٢: ٩٤-٩٥). ئەو زانیارییانەی، کە پێویستدەکات بۆ ماوەیەکی زیاتر هەڵبگیرێن و پرۆسەی سایکۆلۆجی جۆراوجۆریان بەسەردا بهێنرێت لە یادگەی هەستی بۆ یادگەی درێژخایەن دەگوێزرێنەوە لەو زانیارییە فراوانەی لە هەر ساتێکدا دەچنە ناو یادگەی هەستی، تەنها زانیارییە سەرنجدراوەکان هەڵاوێردەکرێن و بۆ بەپرۆسەدابردن دەنێردرێن بۆ بەشەکانی تری یادگە، زانیارییە هەستییە سەرنجنەدراوەکان نانێردرێن بۆ یادگەی کورتخایەن، هەربۆیە گرنگترین هۆکاری لەبیرچوونەوە لە یادگەی هەستی سەرنجنەدانە (سیف،١٣٩٣: ٣١٤). یادگەی کورتخایەن توانا و کاتی بۆ هەڵگرتنی زانیارییە نێردراوەکان سنوردارە و بەخێرایی پردەبێت، بە سەرڕێژبوونی ئەم یادگەیە، زانیارییەکانی پێشوو وەلادەنرێت و زانیاریی نوێ وەردەگرێت، کاتێک زانیارییەکان زۆردەبن و تێکچرژاودەبن بەتایبەت بەهۆی زانیارییە ناپەیوەندیدارەکانەوە، یادگەکە هەڵدەستێت بە فەوتان و لەناوبردنی زانیارییە ناپەیوەندیدارەکان و لاوازەکان، ئەمەش بە مەبەستی زیادکردنی بری بۆشایی بۆ وەرگرتنی زانیاریی نوێ و درێژکردنەوەی تەمەنی زانیارییە پەیوەندیدارەکان، بەمەش وەرگرتنی زانیاریی نوێ و کاڵبوونەوەی شوێنپێی زانیارییەکان بە هۆکارێکی گرنگ بۆ لەبیرچوونەوە لە یادگەی کورتخایەندا دادەنرێت. یادگەی کورتخایەن تەنها ئەرکی هەڵگرتنی زانیارییەکان و گواستنەوەیان بۆ یادگەی درێژخایەن نییە، بەڵکو تێیدا زانیارییەکان کۆنترۆڵدەکرێن و شیکردنەوە و ناسینەوەیان بۆدەکرێت، بە مەبەستی دەستکەوتنی زانیاریی نوێ (ئاڤێستا کەمال مەحموود،٢٠١٢: ٩٩). ئەو زانیارییانەی دەگەنە یادگەی درێژخایەن بۆ هەمیشە هەڵدەگیرێن و لەنێوناچن، هۆکارگەلێک بە پێی تێۆرییە جیاوازەکان ئاماژەیان پێکراوە، کە دەبنەهۆی لەبیرچوونەوە و بێتوانایی لە دەستپێداگەیشتنی زانیارییە هەڵگیراوەکان، گرنگترین ئەو تیۆرییانەی هۆکاری جۆراوجۆریان خستۆتەڕوو، بریتین لە:

١-١/٢) تیۆری پوکانەوە Decay Theory

زانیارییەکان لە یادگەدا بە تێپەڕبوونی کات کاڵدەبنەوە و دەپوکێنەوە، ئەمە بیرۆکەی سەرەکی تیۆری پوکانەوەی لەبیرچوونەوەیە (Cybenko,2011:4). بە پێی ئەم تیۆرییە ئەو وشانەی لە ئاوەزدا هەڵگیراون پاش تێپەڕبوونی کاتێکی زۆر لە بەکارنەهێنانیان شوێنپێیان لە ئاوەزدا کاڵدەبنەوە و لەبیردەچنەوە. ئەگەری دەستپێداگەیشتن بۆ ئەو زانیارییانە زیاترە، کە زۆر بەکاردەهێنرێن و نوێن و گرنگن بۆ تاکەکەس. لەم تیۆرییەدا تێپەڕبوونی کات و بەکارنەهێنانی بەردەوام وەکو هۆکاری لەبیرچوونەوە لەبەرچاوگیراوە. ئەمەش وایکرد ئەم تیۆرییە پشتگیرییەکی زۆر لەدەستبدات، بە تایبەتی پاش ئەوەی Dallenbach و Jekins (1924) لە لێکۆڵینەوەکەیان بۆیاندەرکەوت، کات تاکە هۆکاری لەبیرچوونەوە نییە. لەگەڵ ئەوەی وشە پەسمەندەکراوەکانی ئاوەز پێویستیان بە بەکارهێنانی بەردەوام هەیە، تا لەبیرنەچنەوە و لە کاتی پێویستدا لەبەردەستبن، بەڵام دەکرێت بەشێک لە وشە فێربووەکان بۆ کاتێکی زۆر بەکارنەهێنرێن و لە کاتی گونجاودا دەستپێداگەیشتن بۆیان ڕووبدات.

٢-١/٢) تیۆری پێکداچوون interference theory

لەسەر بنەمای ئەم تیۆرییە زانیارییە فێربووەکان دەستێوەردان لە یەکتر دەکەن و زانیاریی کۆن و نوێ تێکەڵ بە یەکتر دەبن و دەبنەهۆی لەبیرچوونەوەی یەکتر (کریمیان، ١٣٨٦: ٥٢). بەو واتایەی لەبیرچوونەوە لە ئەنجامی پێکداچوونی هەندێک زانیارییە لە کاتی بەبیرهێنانەوەی زانیاریی تر ڕوودەدات. لە بەکارهێنانی زمانیشدا تاک فەرهەنگی ئاوەزی خۆی

دەشێوێنێت، بەشێک لە وشە فەرهەنگییەکان ڕێگرن لە دەستپێداگەیشتن بە وشەکانی تر و تێکچوون و شێواندن بەهۆی پێکداچوونی یەکتری وشە پەسمەندەکراوەکاندا ڕوودەدات. دوو چەشنی لەبیرچوونەوە وابەستە بە پێکداچوون باسکراوە: پێکداچوونی پاشینە Retroactive interference و پێکداچوونی پێشینە Proactive interference.

پێکداچوونی پاشینە، دەستوەردانی زانیارییە تازە وەرگیراوەکانە لە دەستپێداگەیشتن و وەرگرتنەوەی زانیارییە فێربووەکانی پێشوو (Kliegle&T.Bauml,2021:1). ئەم چەشنەی پێکداچوون بۆ یەکەمجار لە ساڵی ١٩٠٠ لە لایەن Muller و Pilzecker بەکارهێنرا، لە لێکۆڵینەوەیەکی ئەزموونیدا لەبارەی لەبیرچوونەوە بە هۆکاری پێکداچوون تیشکیان خستەسەر ئەوەی، کە چۆن زانیارییە تازە وەرگیراوەکان دەستێوەردان دەکەن لە بەبیرهێنانەوەی زانیارییە پەسمەندەکراوەکانی پێشتردا و دەبنەهۆی تێکدانی پرۆسە چەسپاوەکان، بە بڕوای ئەوان هەموو زانیارییەک پاش بەکۆدکردنیان لەخۆوە و بەبێ ئاماژەیەکی دیاریکراو دێنە یادگەوە و بۆ بەردەمبوون و مانەوە پێویستی بە چەسپاندن و جێگیرکردنی شوێنپێیە لە یادگەی درێژخایەندا (Anderson,2003:415).

چەشنێکی تری پێکداچوون، دەستێوەردانی زانیارییە وەرگیراوەکانی پێشووە لە دەستپێداگەیشتن و بەبیرهێنانەوەی زانیارییە تازەوەرگیراوەکان، کە بە (پێکداچوونی پێشینە) ناودەبرێت. Anderwood لە ساڵی ١٩٥٧ لە لێکۆڵینەوەیەکیدا گەشتە ئەو ئەنجامەی، کە ئەزموون و ڕووداوەکانی پێشوو دەتوانن دەستێوەردانبکەن لە بەبیرهێنانەوەی زانیارییە نوێیەکان. لە پرۆسەکانی بەرهەمهێنان و تێگەیشتنی زماندا کاتێک وشە تازەفێربووەکان دەستێوەردانددەکەن لە بەبیرهێنانەوەی ئەو زانیاریانەی پەیوەستە بەو وشانەی تاک پێشتر پەسمەندەیکردووە، پێکداچوونەکە پاشینەیە. پێکداچوونەکە پێشینەیە، کاتێک وشە تازە فێربووەکان لەژێر کاریگەری ئەو وشانەدان، کە تاک پێشتر فێریانبووە هێڵکاری (١).

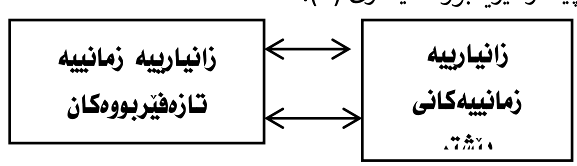

هێڵکاری (١) تیۆری پێکداچوون

لێکچوونی زانیارییەکان بە هۆکاری کارلێککردن و پێکداچوونی یەکتری دادەنرێت و دەبنە بەربەست لە بەبیرهێنانەوەیان (رحمتیان و همکاران،١٣٩١: ١٠٥). پێکداچوون زیاتر لەو بارودۆخانەدا ڕوودەدات ئەو وشانەی تاک فێریاندەبێت لێکدەچن، بۆ نموونە فێربوونی وشەکانی (دڕین، فڕین، بڕین، کڕین، سڕین و ......)، کە لە ڕووی فۆنۆلۆجی و سینتاکسیەوە لێکچوون لە نێوانیاندا هەیە دەبنە بەربەست بۆ یەکتری. بۆ پێشگرتن لەم چەشنەی لەبیرچوونەوە دوو شێواز پێشنیازکراوە، یەکێک لە شێوازەکان ڕەچاوکردنی گونجاندنی وشەکانە، کە یەکەدوایەک فێردەبن، شیاوترە وشە لێکچووەکان بەدواییەکدا فێرنەبن بۆ ڕێگریکردن لە پێکداچوون (گانیە،١٣٩٣: ٧٠). شێوازێکی تر بۆ ڕێگریکردن لە پێکداچوون، فێربوونی زیاترە، بە جۆرێک بگاتە ئاستی تێربوون (saturation) (کریمیان، ١٣٨٦: ٥٣). بەو واتایەی فێربوونەکە بگاتە ئاستێک فێرخواز پێویستی بە ڕاهێنانی تر نەبێت بۆ جێگیرکردن و چەسپاندنی وشەکە لە ئاوەزدا.

٣-١/٢) تیۆری لەبیرچوونەوەی وابەستە بە ئاماژە Cue-dependent forgetting theory

لەبیرچوونەوەی وابەستە بە ئاماژە، شکستی وەرگرتنەوەی زانیارییە بە هۆکاری نەبوونی ئاماژەی دەوروبەری گونجاو، کە لە بارودۆخی پێشتردا بە ئامادەبوونی ئاماژەی گونجاو توانراوە بانگبکرێتەوە (Tulving,1974:74). لەسەر بنەمای ئەم تیۆرییە شکستی تاک لە بەدەستهێنانەوەی زانیارییەکان بەو واتایە نایەت، کە ئەو زانیارییانە لەنێوچوون، بەڵکو ئاماژەی گونجاو لەبەردەست نییە بۆ دەستپێداگەیشتن بە زانیارییەکان. ئەم تیۆرییە لە لایەن Tulving (1974) پێشنیازکراوە و پێیوایە، وەرگرتنەوەی زانیارییەکان لە یادگەدا لەژێر کاریگەرێتی ئەو ئاماژە دەوروبەریانەدایە، کە لە کاتی بەکۆدکردن و بەدەستهێنانەوەیاندا بەشداردەبن. لەبیرچوونەوە ڕوودەدات، گەر ئاماژەکان لە کاتی بەدەستهێنانەوەی زانیارییەکان هاوشێوەی ئەو ئاماژانە نەبن، کە لە بەکۆدکردنی زانیارییەکەدا بەشداربوون، ئامادەبوونی ئاماژە دەوروبەرییەکان وەرگرتنەوەی زانیارییەکان ئاسانتر دەکات، لەبارەی بەکارهێنانی زمانەوە تاک تەنها لە ڕێگەی پرۆسە دەنگییەکانەوە سەرکەوتوونابێت لە هێنانەوەی ئەو هێما و زانیارییە زمانییانەی بۆ کردەی ئاخاوتنەکە پێویستن، بەڵام بە جۆرێک هێمابۆکردن- نواندنی جوڵەی جەستەییەوە- و ئاماژەبۆکردن و پیشاندانی نیشانەیەک دەبێتە هۆی دەستپێداگەیشتن بە زانیارییەکە (ئاڤێستا کەمال مەحموود،٢٠١٢: ٣٠٥)، بۆ نموونە لە کاتی پێدانی لیستێک وشە بە فێرخوازانی زمان، ڕاهێنەر لەگەڵ پێشکەشکردنی لیستی وشەکە ڕوونکردنەوە و تێبینی لەبارەی وشەکان لە لایەن ڕاهێنەر و هەموو ئەو چالاکییانەی لە پۆلدا ئەنجامدەدرێت وەک ئاماژەی بەکۆدکردن کاردەکەن، کاتێک فێرخواز دەیەوێت ئەو وشانە پراکتیزەبکات، گرفتی لە وەرگرتنەوەی بەشێک لەو وشانەدا بۆ دێتەپێش، ئەم گرفتەش نموونەیەکە لە لەبیرچوونەوەی وابەستە بە ئاماژەکان، چونکە ئەو ئاماژانەی لە قۆناغی بەکۆدکردندا بەشداربوون وەکو (ژینگەی پۆل،

ڕێنمایی ڕاهێنەر، تێبینییە نووسراوەکان و ......) لە قۆناغی بەدەستهێنانەوەدا بە تەواوی لەبەردەستنابن.

٤-١/٢) لەبیرچوونەوەی ئەمینزیا Amnesia

ئامێنزیا جۆرێکە لە تێکچوون، کە هۆکارە بۆ لەدەستدانی یادەوەری، بەشێک لە توشیارانی ئامێنزیا لە فێربوونی زانیاریی نوێ گرفتیان هەیە، بەشێکی تریان دەستپێداگەیشتن بە ئەزموون و زانیارییەکانی پێشوو دژوارە بۆیان. ئەم جۆرەی لەبیرچوونەوە دەتوانێت بنەمایەکی بایلۆجی (زیانگەیاندنە بە مێشک بەهۆی جەڵدەی مێشک یان تێکچوونی بەشێکی مێشکە بە هۆکاری نەخۆشی ئەلزهایمەر و کەمبوونەوەی ئاستی ئۆکسجین دەبێتەهۆی لەدەستدانی بیرەوەری یان زیانگەیاندن بە هیپۆکامپۆس، کە بەرپرسە لە دروستکردن و ڕێکخستنی یادەوەری و وەرگرتنەوەی لە کاتی پێویستدا). یان بنەمایەکی دەروونی لایەنی سۆزداری، پەستانی دەروونی، گرفتی خێزانی، گرفتی دارایی و ....) هەبێت و لە بەپرۆسەدابردنی زانیاریی گرفت بێنێتەئاراوە (کریمیان،١٣٨٦: ٥٣).

دەتوانرێت بوترێت هۆکارگەلێک دەبنەهۆی بێتوانایی لە وەرگرتنەوەی بەشێک لە وشەکان و زانیارییەکانی پەیوەست پێیانەوە وەکو تێپەڕبوونی کات، دەستێوەردان، نەبوونی ئاماژە دەوروبەرییە گونجاوەکان، زیانگەیاندن یان تێکچوونی مێشک، پەستانی دەروونی. بۆ پێشگرتن لە لەبیرچوونەوە و دەستپێداگەیشتنی باشتر بۆ زانیارییە پەسمەندەکراوەکان تاک پێویستی بە (هەبوونی ئامانج، سەرنجدانی تەواو، ڕاهێنان، چالاکی ئاوەزی، ئارامی، تەندروستی جەستەیی و دەروونی،وێنەسازی ئاوەزی) دەبێت.

٢/٢) ستراتیج و پڕکردنەوەی زانیارییە لەبیرکراو و دەستپێدانەگەیشتووەکان

بەکارهێنەرانی زمان لە کردەی ئاخاوتندا هەندێکجار ڕووبەڕووی سەختی لە دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی دەبنەوە و یەکەی فەرهەنگی پێویستیان لەبەردەست نییە بۆ گەیاندنی پەیامەکەیان، بەمەبەستی دوورکەوتنەوە لە وەستانی نائاسایی و پاراستنی ڕەوتی گفتوگۆکە و دابینکردنی تێگەیشتنی ڕوون لەو چەمکەی، کە هەوڵی گەیاندنی دەدرێت، تاک کۆمەڵێک ستراتیژە و وشەی پڕکەرەوە بەکاردەهێنێت بۆ شوێنگرەوەی وشەی ئامانج:

١-٢/٢) هاوواتا

هاوواتا ئەو وشانە دەگرێتەوە، کە لە فۆڕمدا جیاوازن و لە ڕووی واتاوە یەکسانن یان واتاکانیان نزیکە و لە ڕستەدا دەتوانن ببنە شوێنگرەوەی یەکتر بە بێ گۆڕانی واتا (شریفی و وردنجانی، ١٣٨٧: ٥٧)، هاوواتای تەواو لە زمانی کوردیدا دەگمەنە، لە زۆربەی بارودۆخەکاندا هاوواتا لە جۆری هاوواتای ناتەواوە و وشە هاوواتاکان دەتوانن لە هەندێک دەوروبەردا ببنە جێگرەوەی یەکتر. بەکارهێنانی وشە هاوواتاکان لەبری یەکتر دەتوانرێت وەک ستراتیجییەکی کاریگەر بەکاربهێنرێت لە کاتی هەبوونی سەختی لە وەرگرتنەوەی وشەی ئامانج، سەرنجدەدەینە ئەم ڕستانە:

١- ئافرەت پێگەیەکی گرنگی هەیە لە بزووتنەوە شۆڕشگێڕییەکاندا.

٢- تووشیارانی کۆرۆنا هاوێردەکرێن، تا ڕێژەی تووشبووان بەرزنەبێتەوە.

لە کاتی بەکارهێنانی ڕستەی (١)دا، دژواری لە دەستپێداگەیشتن بە وشەی (ئافرەت) هەبێت، لەبری وەستانی نائاسایی وشەی (ژن) بەکاردەهێنرێت، کە لە ڕستەکەدا دەتوانێت ببێتە شوێنگرەوەی وشەی (ئافرەت)، لە کاتی دەربڕینی ڕستەی (٢)دا، وشەی (هاوێردەکرێن) لەبەردەستنەبێت، دەتوانرێت هاوواتایەکی بەکاربهێنرێت وەکو وشەی (جیادەکرێنەوە)، بە بەکارهێنانی وشە هاوواتاکان لەبری یەکتر کەلێنی وشە لەبیرچووەکان پڕدەکرێتەوە، بەمەش پەیامەکە بە شێوەیەکی ڕەوان دەگەیەنرێت و گفتوگۆکە بەردەوامی دەبێت.

٢-٢/٢) دژواتا

دژواتا ئاماژەیە بۆ ئەو وشانەی، کە واتای دژبەیەکیان هەیە. لە هەندێک بارودۆخدا بەکارهێنانی وشە دژواتاکان لەبری یەکتر لەگەڵ بەکارهێنانی مۆرفیمی (نەرێکردن) ستراتیجییەکی گرنگە بۆ گەیاندن و تێگەیشتن لەو زانیارییەی تاک مەبەستیەتی بیگەیەنێت بۆ نموونە:

١- پرۆژە خزمەتگوزارییەکان بەهۆی بەردەوامی قەیرانەکان لە بەڕێوەبردنی کارەکانیان سستن.

٢- گلارا لە تاقیکردنەوەکەدا کەوت.

لە ڕستەی (١)دا، ئەگەر تاک دەستپێداگەیشتنی بۆ وشەی (سست) نەبێت، دەتوانێت وشەی (چالاک)، کە دژواتایە بۆ وشەی (سست) وەربگرێتەوە و لەگەڵ مۆرفیمی نەرێکردن (ناچالاک) یان (چالاک نین) چەمکی وشەی (سست) بگەیەنێت، لە ڕستەی (٢)دا، لەبری وشەی (کەوت) وشەی (دەرچوو) وەربگیرێتەوە لەگەڵ مۆرفیمی نەرێکردن (دەرنەچوو) ڕەواندنەوەی گرفتی دەستپێدانەگەیشتن بە وشەی (کەوت) دەکات، لەم نموونانەدا ئەوە ڕووندەبێتەوە، کە وشە دژواتاکان لە هەندێک بارودۆخدا ئەو زانیارییە لەبیرکراوانە پڕدەکەنەوە، کە لە وشەی ئامانجدا هەڵگیراوە.

٣-٢/٢) هایپۆنیم

هایپۆنێم ئەو پەیوەندییەیە، کە وشەی تایبەت بە گشتییەوە دەبەستێتەوە (عبدالله عزیز بابان، ٢٠٠٥: ١٢)، واتای

وشەیەک گشتییە و واتای چەند وشەیەکی تایبەت دادەپۆشێت. هایپۆنیم دەتوانێت یارمەتیدەربێت لە پڕکردنەوەی ئەو کەلێنانەی، کە دێتەئاراوە لە وەرگرتنەوەی وشەکان، لە بارودۆخێکدا وشە تایبەتییەکان لەبەردەستنەبن، وشە گشتییەکە وەکو جێگرەوەی وشە تایبەتەکە بەکاردەهێنرێت:

١- لە پرۆژەیەکی گەشتیاریدا ڕێژەیەکی زۆر نێرگز چێندراوە.

٢- شانێل بە چەندین ڕەنگ و مۆدێلی جیاواز هاوردەی کوردستان دەکرێت.

لە ڕستەی (١)دا، لەبری وشەی (نێرگز) وشەی (گوڵ) بەکاربرێت، کە واتایەکی فراوانی هەیە و باڵ بەسەر (نێرگز، مینا، سارا و ......) دەکێشێت و واتاکانیان دەگرێتەوە، لە ڕێگەی هایپۆنیمەوە قسەکەر دەربازیدەبێت لە نەزانینی جۆری گوڵەکە. لە ڕستەی (٢)دا دەتوانرێت وشەی (کوتاڵ) لەباتی وشەی (شانێل) دەربیبڕدرێت، کە واتاکەی واتای وشەکانی (شانێل، کرێب، کشمیر، ئاوریشم و ....) لەخۆدەگرێت، لە کاتی سەرنەکەوتن لە وەرگرتنەوەی وشەی ئامانج وشەیەکی گشتی بەکاردەبرێت، کە واتای وشە ئامانجەکە لەخۆدەگرێت بۆ ڕەوینەوەی گرفت لە دەستپێداگەیشتن و پاراستنی ڕەوتی ئاخاوتنەکە.

٢/٢-٤) پەسنکردن

پەسنکردن ستراتیجییەکی پەیوەندیکردنە، کە بەکاردێت بۆ پێدانی وردەکاری یان ڕوونکردنەوە دەربارەی کەسێک، شوێنێک، شتێک، ڕووداوێک یان چەمکێک. پەسنکردن بەشدارە لە هەبوونی گرفت لە دەستپێداگەیشتنی یەکەی فەرهەنگی، زۆرجار پشت بە زانیاریی پەسنی دەبەسترێت، کە پەیوەندیان بە واتای وشەی ئامانجەوە هەیە، واتە دەربڕینی هەمان چەمک بە بەکارهێنانی وشەیەک یان پێکهاتەی ڕستەی جیاواز، ئەم ستراتیجییە یارمەتیدەرە لە تێپەڕاندنی گرفتەکانی وەرگرتنەوەی وشەی ئامانج بە پێشکەشکردنی شێوازی جێگرەوە بۆ گەیاندنی پەیامەکە:

١- چاوکاڵەکە، باڵابەرزەکە، قژزەردەکە، ئەسمەرەکە، کەچەڵەکە، خۆپەرستەکە و ....

٢- گیاندارێکی گەورەیە و خاوەنی گەورەترین لووتە.

٣- گیاندارێکی مەترسیدارە و بە کۆمەڵ دەژین و پێکەوە ڕاودەکەن.

هەریەک لە وشەکانی (چاوکاڵەکە، باڵابەرزەکە و .....) لە پەسنکردنی کەسێکدا بەکاردێت، تا بتوانرێت لە ڕێگەیانەوە ئاماژە بە کەسێک بکرێت و بناسرێتەوە، هەربۆیە هەریەک لەم نیشانە پەسنیانە لە ئاخاوتندا دەتوانرێت لەبری ناوی کەسێک بەکاردەبرێن، کە قسەکەر لە وەرگرتنەوەی ناوەکەی سەرکەوتوونابێت، تایبەتمەندییە پەسنییەکان لە نموونەی (٢)دا زانیاریی دەربارەی (فیل) و لە نموونەی (٣)دا زانیاریی لە بارەی (گورگ) دەگەیەنن، لە ئەگەری دەستپێدانەگەیشتن بە وشەکانی (فیل) و (گورگ) ئەم تایبەتمەندییە پەسنییانە یارمەتیدەردەبێت لە پڕکردنەوەی زانیاریی لەبیرکراو.

٢/٢-٥) دەربڕینە نازمانییەکان

دەربڕینە نازمانییەکان جوڵە واتادارەکانی جەستە لەخۆدەگرێت، کە شێوازێکی کاریگەرە بۆ گەیاندنی بیر بە شێوەیەکی ورد، تاک لە ڕێگەی بەکارهێنانی ئەم لێهاتوویییەوە واتا و پەیامی جۆراوجۆر دەگەیەنێن جوڵە و ئاماژە جەستەییەکان واتایی دیاریکراویان هەیە و دەتوانێت ببێتە شوێنگرەوەی ئەو پەیامەی لە ڕێگەی ئاخاوتنەوە دەردەبڕدرێت. بەشێک لە پڕکردنەوەی لەبیرچوونەوەکان لە ڕێگەی جوڵەی لەش و ئاماژە جەستەییەکانەوە دەبێت (ئاڤێستا کەمال مەحموود، ٢٠١٢: ٣٠٥)، بۆنموونە:

١- پەرتووکەکەم لە .... دانا.

٢- پەرتووکەکانم لە......... وەرگرت و لە پەرتووکخانەکەدا ڕێکمخست.

لە ڕستەی (١)دا لە ڕێگەی جوڵەی جەستەییەوە و دەستراکێشان بە ئاراستەی ئەو شوێنەی پەرتووکەکەی تێدا دانراوە، ئەو زانیارییە بە گوێگر دەگەیەنرێت، کە ئەو شوێنە کوێیە کە پەرتووکەکانی تێدا دانراوە، لە ڕستەی (٢)دا لە ڕێگەی ئاراستەکردن بۆ ئەو کەسەی، کە پەرتووکەکانی لێوەرگیراوە یارمەتی گوێگر دەدا بۆ ناسینەوەی کەسەکە، بە بێ دەربڕینی ناوی شوێنەکە یان کەسەکە گوێگر دەستپێداگەیشتنی بۆ زانیارییەکە دەبێت.

٢/٢-٦) جێناوی نادیار و جێناوی نیشانە

جێناوی نادیاری (فڵان فیسار، هین، کابرا و .....) و جێناوی نیشانەی (ئەم (ئەمە)، ئەمان (ئەمانە)، ئەو (ئەوە) و ئەوان (ئەوانە)) لە زمانی کوردیدا بەکاردەهێنرێن بۆ تێپەڕاندنی دژواری لە دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی و بە بەکاربردنیان لە شوێنی وشەی ئامانج:

١- ئەوانە دوو کاتژمێرە چاوەڕێی ئێوە دەکەن.

٢- ئەمانە لە تاقیکردنەوەکەدا سەرکەوتووبوون.

٣- کابرا کارەکانی لە کاتی خۆیدا ڕاپەڕاند .

٤- نقار هینەکەی لەسەر مێزەکە دانا.

لە ڕستەی (١) و (٢)دا جێناوی نیشانەی (ئەوانە و ئەمانە) لەبری ناوی کەس بەکارهێنراوە، لە ڕستەی (٣) جێناوی نادیاری (کابرا) بەکاربراوە، کە ئاماژەیە بۆ کەسێک و لە ڕستەی (٤) دا جێناوی نادیاری (هین) ئاماژە بۆ شتێک دەکات، قسەکەر بە بەکارهێنانی ئەم جێناوانە لە ئاخاوتندا هەوڵدەدات

بەشێک لەو کەلێنانەی لە دەستپێداگەیشتندا هەیەتی، پڕیبکاتەوە.

٢/٢-٧) مۆرفۆسینتاکس

دروستەی مۆرفۆسینتاکس لە زمانی کوردیدا بەشێک لە گرفتەکانی دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی چارەسەرکردووە، لە ڕێگەی دروستەی مۆرفۆسینتاکسییەوە ڕستە بچوکدەکرێتەوە بۆ کردارێکی ئاڵۆز، کە بکەر و بەرکار لەخۆدەگرێت و مۆرفیمە لکاوەکان دوو ئەرکی ڕێزمانی بکەر و بەرکار بەجێدەگەیەنن:

١- ئامیار و ئارمین مافوورەکانیان هەڵخست. ←——— هەڵیانخستن.

٢- دەلیا بەسەرکەوتووی کارەکانی ڕادەپەڕێنێت. ←——— ڕایاندەپەڕێنێت.

لەم نموونانەدا ئەوە ڕووندەبێتەوە، کە لە دروستەی مۆرفۆسینتاکسدا لە ڕێگەی مۆرفێمە لکاوەکانەوە واتایەکی زۆر دەگەیەنرێت و مۆرفێمە لکاوەکان دەتوانن پڕکەرەوەبن بۆ وشە لەبیرچووەکان و قسەکەر پەیامەکەی بە شێوەی دروستەی مۆرفۆسینتاکس دەردەبڕێت لەبری ئەوەی ئاڵوگۆڕی زانیاری بوەستێنرێت.

٢/٢-٨) کرتاندن

کرتاندن ئاماژەیە بۆ دیاردەیەکی زمانەوانی، کە قسەکەر وشەیەک یان دەستەواژەیەکی لە ڕستەدا لابردووە، ڕەچاوکردنی کرتاندن لە بەکارهێنانی وشەکانی ڕستەدا نابێت بگاتە ئاستێک، کە پەیامەکە نەگەیەنرێت و واتاکەی نەپارێزرێت، واتە وشەکە لە فۆرمی ڕووکاری ڕستەدا سڕاوەتەوە، بەڵام لەڕووی واتاییەوە بە پشتبەستن بە دەوروبەر و پاشخانی زانیاریی گوێگر، دەتوانرێت زانیارییە ونبووەکە بەدەستبخرێتەوە (Phillips& Parker, 2014: 78)، بۆنموونە:

١- منداڵەکە کەوتەخوارەوە.

٢- ئەو ڕۆیشت.

لەم نموونانەدا ئەوە ڕووندەبێتەوە قسەکەر بە پشتبەستن بە دیاردەی کرتاندن دەتوانێت خۆی دەربازبکات لە وەرگرتنەوەی هەندێک وشە، کە توانای دەستتپێداگەیشتنیان نییە بۆی. دەکرێت کرتاندن ناڕوونی لە پەیام دروستبکات، یان پەیامەکە بگۆڕێت بە پێی کەرەستەی کرتێنراو، لە ڕستەی (١)دا ئەوە ڕووننییە، کە منداڵەکە (لەکوێ) کەوتەخوارەوە (لەسەر پشتی ئەسپ، لەسەربان، لەسەر مێز و ....)، یان (چۆن) کەوتەخوارەوە (بەئاسایی، بەخراپی، زۆربەخراپی)، لە ڕستەی (٢)دا ئەوە ڕوونییە، کە ئەو (بۆکوێ)، (چۆن) و (بەچی) ڕۆشتووە و ئەم زانیارییانە دەکرێت لە ڕستەکەدا کرتێنرابێت، گوێگر کاتێک ڕووبەڕووی کرتاندن دەبێتەوە، چالاکانە بەدوای زانیارییە ونبووەکاندا دەگەڕێت بەپشتبەستن بە دەوروبەری ئاخاوتنەکە و پەشخانی زانیاریی خۆی.

٢/٢-٩) ڕەگەزی کات

هەڵگرتن و وەرگرتنەوەی یەکە زمانییەکان لە فەرهەنگی ئاوەزیدا پێویستیان بە (کات)ە، دەستکاریکردنی ئەو کاتەی لەبەردەستدایە بۆ بەپرۆسەدابردنی یەکەی فەرهەنگی کاریگەری لەسەر دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی هەیە، زیادکردنی کات دەتوانێت تێکچوون لە بڵاوکردنەوەی چالاکبوون کەمبکاتەوە و دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی باشتر و ئاسانتربکات و تێکچڕژانەکان کەمتربکاتەوە، هەروەها یارمەتی تووشیارانی ئەفازیا دەدات بە کەمکردنەوەی تێکچڕژان لە پرۆسەی بەستنەوەی وشەکان بەیەکەوە لە ڕستەدا (Baker&Love, 2023:1).

Baker و Love (2021) لە لێکۆلینەوەیەکدا ئەوەیان ڕوونکردەوە، کە چۆن گۆڕینی ئەو کاتەی پێویستە بۆ ئاخاوتن کاریگەری لەسەر توانای دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی هەیە و دانانی وەستانی بچووک یان درێژکردنەوەی چالاکبوونی وشەی ئامانج بەرزدەکاتەوە، بۆ ئەم مەبەستە سێ گۆڕانکارییان پەیوەست بە کات ئەنجامدا بۆ تاقیکردنەوەی کاریگەرییەکانیان: ا- دەربڕینی وشەکەیان درێژکردەوە. ب- وەستانێکی بێدەنگ. پ- پێدانی کاتی زیاتر بە دەربڕینی وشەکانی وەکو (ئمم، همم). لە ئەنجامدا بۆیاندەرکەوت ئەم گۆڕانکارییانە چالاککردنی فەرهەنگی بەرزدەکەنەوە، بەمەش دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی بەهێزتر و وردتردەکات و پرۆسەی بەستنەوەی وشەکان بەیەکەوە لە ڕستەدا باشتر و ئاسانتردەکات.

لەگەڵ ئەوەی بەکارهێنانی ئەم ستراتیجییانە یارمەتیدەرێکی گرنگن لە پڕکردنەوەی کەلێن لە دەستپێداگەیشتنی فەرهەنگی و ئامرازێکی بەنرخی پەیوەندیکردنن و توانای دەربڕینی بیر و پەیام بە شێوەیەکی کاریگەر و گونجاو لە بارودۆخە جیاوازەکانی پەیوەندی بەرزدەکەنەوە، بەڵام دەکرێت ئەم ستراتیجییانە لە پڕکردنەوەی زانیارییە لەبیرکراوەکان سەرکەوتوونەبێت و بە ویستی ئەو واتایە نەبێت پەیامەکە هەڵیگرتووە.

ئەنجام:

١- برگە پێکهێنەرەکانی وشەی ئامانج کاریگەری لەسەر دەستپێداگەیشتن بە وشەکە هەیە، ئەو وشانەی ژمارەی برگەکانیان زیاترە یاخود درێژترە بەراورد بەو وشانەی ژمارەی برگەکانیان کەمترە یاخود کورتترە دەستپێداگەیشتنیان ساناتر و خێراترە.

٢- دەوروبەری سینتاکسی ڕۆڵی گرنگ لە دەستپێداگەیشتن بە واتای وشە لێڵەکان، ئەو وشانەی واتاکانیان ناڕوونە لە

دەوروبەری سینتاکسیدا خێراتر و وردتر دەستپێداگەیشتن بۆ واتای مەبەست ڕوودەدات بەراورد بە واتای وشە ناڕوونەکان بەبێ دەوروبەری سینتاکسی.

٣- ڕێژەی لەبیرچوونەوەی زانیارییە زمانییەکان لە پرۆسەی بەرهەمهێنان و تێگەیشتنی زماندا جیاوازە، کارامەییەکانی بەرهەمهێنان بەراورد بە کارامەییەکانی تێگەیشتن زیاتر ڕووبەڕووی لەبیرچوونەوە دەبنەوە، بەو هۆکارەی میکانیزمی دەستپێداگەیشتن و وەرگرتنەوەی زانیارییە زمانییەکان لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی زماندا ئاڵۆزترە بەراورد بە دەستپێداگەیشتن و ناسینەوەی زانیارییەکان لە تێگەیشتنی زماندا.

٤- ئەو زانیارییە زمانییانەی دەگەنە یادگەی درێژخایەن بۆ هەمیشە هەڵدەگیرێن و لەنێوناچن، هۆکارگەلێکی وەکو (تێپەڕبوونی کات، پێکداچوونی زانیارییەکان، نەبوونی ئاماژەی دەوروبەری، زیانگەیاندن یان تێکچوونی مێشک و پەستانی دەروونی) ڕێگرن لە وەرگرتنەوەی بەشێک لە وشە هەڵگیراوەکان و زانیارییەکانی پەیوەست پێیانەوە.

٥- دەستپێداگەیشتن بە وشە کۆنکرێتییەکان بەراورد بە وشە ئەبستراکتەکان ئاسانتر و خێراترە، بەو هۆکارەی وشە کۆنکرێتییەکان بە فۆرمی دەنگی و وێنەیی بەکۆددەکرێن و وەردەگیرێنەوە لە بەرانبەردا وشە ئەبستراکتەکان تەنها لە ڕێگەی فۆرمی دەنگییەوە بەکۆددەکرێن، ئەمەش وا دەکات ئاستی نزمتریان بۆ دەستپێداگەیشتن هەبێت.

٦- لە ئەگەری بێتوانایی لە دەستپێداگەیشتن بە وشەی ئامانج، ئاخێوەر دەتوانێت کۆمەڵێک ستراتیج و وشەی پڕکەرەوە وەکو (هاوواتا، دژواتا، هایپۆنیم، پەسنکردن، دەربڕینە نازمانییەکان، جێناوی نادیار، جێناوی نیشانە، مۆرفۆسینتاکس، کرتاندن و پێدانی کاتی زیاتر) بەکاربهێنێت بۆ شوێنگرەوەی وشەی ئامانج و پڕکردنەوەی کەلێن لە دەستپێداگەیشتنیان.

سەرچاوەکان

١- ئەمین، وریا عومەر (٢٠١١)، پێتۆکەکانی زمانەوانی، ئاراس، هەولێر.

٢- بابان، عبدالله عزیز (٢٠٠٥)، هایپۆنیم، تێزی دکتۆرا, کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین.

٣- فەتاح، محەمەد مەحموود (٢٠١٠)، لێکۆڵینەوە زماوانییەکان، موکریانی، هەولێر.

٤- مەحموود، ئاڤێستا کەمال (٢٠١٢)، پرۆسە سایکۆلۆژییەکان لە زمانی کوردیدا، لەریا، سلێمانی.

٥- عبدالحافظ، ثناء عبدالودود (٢٠١٦)، السیطرة الانتباهیة والذاکرة العاملة والسرعة الادراکیة، دار من المحیط الی الخلیج للنشر والتوزیع، عمان.

٦- اتکینسون، ریتا ال؛ اتکینسون، ریچارد سی؛ اسمیت، ادوارد ای، مترجم: ابراهیمی مقدم، حسین (١٣٩١)، *زمینه روانشناسی احساس و ادراک*، فارابی، تهران.

٧- پورمحد، مهدی (١٣٩٩)، روانشناسی زبان، چاپ دوم، مشعر، تهران.

٨- رحمتیان، روح الله؛ مصیبی، سمانه؛ مهرابی مرضیه (١٣٩٢)، فراموشی به عنوان مانعی در تولید نوشتاری در زبان خارجی (مطالعه موردی نزد زبان آموزان ایرانی در زبان فرانسه)، جستارهی زبانی (پژوهش های زبان و ادبیات تطبیقی)، ٤(٢)، ١٠١-١٢١.

٩- سیف، علی اکبر (١٣٩٣)، روانشناسی پرورشی نوین: روانشناسی یادگیری و آموزش، دوران، تهران.

١٠- شریفی، شهلا و وردنجانی، آرزو (١٣٨٧)، پربسامدترین روابط مفهومی میان واژگان، مجله زبان و ادبیات فارسی، ٦، ٥٣-٦٦.

١١- کریمیان، حسین (١٣٨٦)، حافظه و فراموشی در روانشناسی، معرفت، ١٦(١١٩)، ٤٥-٦٠.

١٢- گانیه، رابرت، مترجم: نجفی زند، جعفر و سیف، علی اکبر (١٣٩٣)، شرایط یادگیری و نظریه آموزشی، رشد، تهران.

١٣- لەداربنی، سوزان غلامی (١٣٩٦)، پردازش ابهام واژگانی: هم نامی و چند معنایی در واژگان ذهنی، پایاننامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه پیام نور.

14- Anderson,M.C. (2003), Rethinking interference theory: Executive control and the mechanisms of forgetting, Journal of Memory and Language, 49(4), 415-445.

15- Baker,C.&Love,T. (2023), The effect of lexical and syntactic processing in aphsia, Journal of Neurolinguistics, 67(101142), 1-25.

16- Burani,C.&Caramazza (1987), Representation and processing of Derived words, Language and Cognitive Processes, 2(3-4), 217-227.

17- Cybenko,A.K. (2011), Interference in amodified Recognition Task: An Evaluation of the changed- trace and Multiple- trace Hypotheses, PHD dissertation, California university.

18- Cole,P., Beauvillain,C.&Segui,J. (1989), on the Representation and Processing of Refixed and Suffixed Derived word: A Differential Frequency Effect, Journal of Memory and Language, 28(1), 1-13.

19- Dirani,J.&Pylkkanen,L. (2018), Lexical Access in Comprehension vs Production: Spatiotemporal Localization of semantic Facilitation and Interference, NEW York university Abu Dhabi in statute (Gran G 1001).

20- Dupoux,E.,Kouiders,S.&Mehler,J.(2003), Lexical Access without Attention? Explorations Using Dichotic priming, Journal of Experimental Psychology: Human perception and performance, 29(1), 172-174.

21- Farrell,M.T,Abrams, L.&White,K. (2012), The role of priming in lexical access and speech production, In N.Hsu& Z.schutt(Eds), Psychology of priming, 205-244, Huppauge Ny: Nova Science publishers, Inc.

22- Jenkins,J.G&Dallenbach,K.M. (1924), Obliviscence during sleep and waking, The American Journal of Psychology, 35(4), 605-612.

23- Kliegl,O.&T.Bauml, K-H. (2021), The Mechanisms Underlying Interference and Inhibition: A Review of Current Behavioral and Neuroimaging Research, brain sciences, 11(9), 1-23.

24- Menenti,L.& Burani,C.(2007), what causes the effect of age of acquisition in lexical processing?, Journal of Experimental Psychology, 60(5), 652-660.

25- Newman,R.S.&German,D.J. (2002), Effects of Lexical Factors on Lexical Access among Typical Language-Learning children and children with word- finding Difficulties, Language and Speech, 45(3), 285-317.

26- Phillips,C&Parker,D (2014), The Sycholinguistics of ellipsis, Science Direct, 151, 78-95.

27- Segui,J.& Grainger,J. (1990), priming word Recognition with Orthographic Neighbours: Effects of Relative prime-Target Frequency, Journal of Experimental psychology: Human perception and performance, 16(1), 65-76.

28- Taft,M. (1979), Recognition of Affixed word and the word Frequency Effect, psychological, 21, 375-401.

29- Tulving,E. (1974), Cue- Dependent Forgetting, American Scientist, 629(1), 74-82.

30- Yelland,G.W. (1994), Word Recognition and Lexical Access, in Bowers (ed), Encyclopedia of Language and linguistics, 4.

31- Yip,M.C.W.&Zhai,M. (2018), Context Effects and Spoken Word Recognition of Chinese: An Eye- Tracking study, Cognitive Science, 42, 1134-1153.